

SADRÜŞŞERİA'NIN USÛL DÜŞÜNÇESİNDE FIKIH USÛLÜ'NÜN MAHİYETİ

Ali KUMAŞ*
Mehmet ÜMÜTLİ**

Öz

Herhangi bir ilmi disiplini anlamanın en doğru yolu, o ilmin mahiyetinin doğru bir şekilde belirlenmesidir. Bu amaca yönelik çalışmalar ise söz konusu ilmin tanımını ve konusunu tespit etme şeklinde gerçekleşmiştir. Fıkıh usûlü ilmi de erken dönemden itibaren bu tür çalışmalara konu olmuş, İslam âlimleri tarafından usûl-i fıkıhın tanım ve konusunu tespitiye yönelik farklı yaklaşımlar ortaya konmuştur. Konuyla ilgili olarak Hanefî usûlcülerinden Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) benimsemiş olduğu farklı yaklaşımın, usûl geleneğinde önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Sadrüşşerîa, fıkıh ve fıkıh usûlü kavramlarını gelenekten farklı bir şekilde tanımlamış, fıkıh usûlünün konusunu tespit hususunda orijinal bir görüş ileri sürmüştür. Bu makalede, Sadrüşşerîa'nın fıkıh usûlünün mahiyetiyle ilgili yaklaşımı ve bu yaklaşımın gelenek içerisindeki yansımalarını tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Sadrüşşerîa, Fıkıh usûlü, Tanım, Usûl geleneği.

The Composition of The Usûl al-Fıqh in Sadr al-Sharia's Usûl Anderstanding

Abstract

The best way to understand any scientific discipline is to determine its composition correctly. The work for this purpose was in the form of identifying its definition and subject. Usûl al-fıqh, has been the subject of such studies since the earliest days and different approaches have been put by Islamic scholars forward to determine its definition and subject. It can be said that the different approach to the subject which adopted by Sadr al-Sharia (d. 747/1346) who is one of the Hanafi jurists, has an important place in the usûl al-fıqh tradition. Sadr al-Sharia has defined fıqh and usûl al-fıqh differently from tradition and has adopted an original perspective to the determination the subject of the usûl al-fıqh. In this

* Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı, kumas1@hotmail.com

** Doktora Öğrencisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı, mehmetumutli66@gmail.com

article, we will try to determine the Sadr al-Sharia's critical approach of concerning the composition of the usûl al-fıkh and its reflections of this approach in tradition.

Keywords: Sadr al-Sharia, Usûl al-Fıkh, Definition, Tradition of usûl.

Giriş

Bir kavram olarak tarif, ilmi bir disiplinin mahiyetini ve sınırlarını ortaya koymasından önemli rol icra etmektedir. Bir mefhum mahiyetini açıklayan, hakikatini ortaya koyan söze tarif denilmektedir.¹ Bugünkü Türkçe'de tarif yerine genellikle "tanım" kelimesi kullanılmaktadır.² Herhangi bir nesne, kavram veya kelimenin ne anlama geldiğini açıklayan tariflerin bir takım özellikleri ve şartları olmakla birlikte doğru (sahih) bir tarifin varlığından söz edebilmek için "efrâdını câmi' ve ağıyârını mâni" olması gerekir. Yani tarif, aynı mahiyetteki şeyleri kuşatmasının yanında farklı niteliktekileri de dışarıda bırakmalıdır.³

76 | db

Diğer disiplinlerde olduğu gibi fıkıh usûlünün mahiyetine vakıf olma yolunun, tanımından (tarif) geçtiği söylenebilir. Hanefî usul geleneği içerisinde kaleme alınmış erken dönem usûl eserleri incelendiğinde "fıkıh usûlü" kavramına dair herhangi bir tanım yapılmadığı görülür. Örneğin bu dönemin önde gelen temsilcilerinden Debûsî'nin (ö. 430/1038) ve onun güçlü takipçilerinden Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî'nin (ö. 483/1090) fıkıh usûlü alanında yazmış oldukları eserler incelendiğinde usûl ilminin mahiyetinden ziyade fıkıh ilminin ilimler tasnifindeki yeri ve önemine vurgu yaptıkları görülür.

Hanefî usûl geleneğinde "fıkıh usûlü" kavramının mahiyetinin irdelenme sürecinin, karma (memzûc) metodla usûl yazıcılığının mezhepteki ilk temsilcileri olarak kabul edilen İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295) ve Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) tarafından başlatıldığı görülmektedir. Bu gelenek daha sonra gelen Hanefî usûlcüler tarafından da devam ettirilmiştir.

¹ el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Mîyâru'l-İlim*, nşr. Süleyman Dünyâ, Mısır 1961, Dâru'l-Maârif, s. 255; İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, nşr. Süleyman Dünyâ, Kahire ty., Dâru'l-Maârif, c. I, s. 204.

² Türker, Ömer, "Tarif", *DİA*, Ankara 2011, TDV Yayınları, c. XL, s. 28.

³ Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. et-Tehânevî, Muhammed b. A'la, *Keşşâfu Istihâti'l-Fünûn*, nşr. Ali Dehrûc, Beyrût, 1996, Mektebetü Lübnân Nâşirûn, c. I, s. 482-484; Türker, "Tarif", c. XL, s. 28.

Sadrüşşerîa'nın fıkıh usûlünün mahiyetiyle ilgili tartışma-larda farklı bir yaklaşım benimsediği görülür. O, fıkıh ve fıkıh usûlü kavramlarını tanımlarken ve usûl-i fıkıhın konusunu tespit ederken kendine özgü bir bakış açısı benimsemiş ve konu etrafındaki tartışmalarda aklî ve mantıkî bir izah tarzı benimseyerek görüşlerini temellendirmeye çalışmıştır. Bu makalede, Sadrüşşerîa'nın fıkıh usûlünün mahiyetiyle ilgili yaklaşımı ve bunun gelenek içerisindeki yansımaları ele alınacaktır.

1. Sadrüşşerîa'da Usûl, Fıkıh ve Fıkıh Usûlü

Sadrüşşerîa'nın, fıkıh usûlünün mahiyetini ortaya koymaya yönelik yapmış olduğu tanımlamalarda ve konu etrafındaki tartışmalarda mantık disiplininin tarifile ilgili kural ve kriterlerini büyük ölçüde referans aldığı ve argümanlarını bu zemin üzerine kurguladığı görülmektedir.

Sadrüşşerîa, iki kelimedenden oluşan "fıkıh usûlü"nü (usûlü'l-fikh), tamlamanın unsurları açısından ve unsurlarını dikkate almaksızın bir ilmin özel ismi olarak iki ayrı tarife tabi tutmuştur.⁴ Sadrüşşerîa öncesinde yazılmış erken dönem Hanefî usûl eserlerinde kavramın bu şekildeki tahliline rastlanılmamaktadır. Sadrüşşerîa ile yaklaşık olarak aynı dönemde yaşamış olan Hanefî usûlcülerinden Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330), "usûlü's-şer" kavramını izah ederken, terkihi oluşturan kelimelerle ne kastedildiği üzerinde durmakla yetinmiş, kavramın bir ilmi disipline ait özel isim olması yönüne değinmemiştir.⁵ Ebü'l-Berekât en-Neseî (ö. 710/1310) ise fıkıh ve usûlü'l-fikh kavramlarının lügavî ve ıstilahî anlamlarına kısaca yer vermekle yetinmiştir.⁶ Ancak onda da "usûlü'l-fikh", hem bir ilmin özel ismi hem de izafetin unsurları açısından tanımlanıp analiz edilmemiştir. Hanefî usûl geleneğinde bu ayrıma dikkat çeken ve vurgu yapan ilk usûlcünün karma (memzûc) yöntemle usûl yazıcılığının mezhepteki ilk temsilcisi olarak kabul edilen İbnü's-Sââtî ol-

⁴ Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî, *et-Tavzîh fi Halli Gavâmidî't-Tenkîh*, Beyrût 1401/1981, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, c. I, s. 12. Sadrüşşerîa tarafından benimsenen bu yaklaşım, kendisinden sonraki Hanefî usûlcülerinin çoğunluğu tarafından takip edilen bir yöntem olmuştur. bkz. İbn Emîr-i Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, Beyrût 1403/1983, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, c. I, s. 17.

⁵ Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn b. Ahmed b. Muhammed, *Keşfu'l-esrâr an Usûl-i Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, İstanbul 1308/1890, Şirket-i Sahâfe-i Osmâniye, c. I, s. 19.

⁶ en-Neseî, Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Keşfu'l-Esrâr Şerhu'l-Musannif ale'l-Menâr*, İstanbul 1986, İhsan Kitabevi, c. I, s. 6.

duğu görülür. O, “usûlü’l-fıkh” kavramını hem bir ilme ait özel isim olması hem de bir izafet tamlaması olması açısından iki farklı yaklaşımla analiz etmiş ve tanımlamalarda bulunmuştur.⁷ İbnü’s-Sââtî’nin bu tutumunda Seyfeddîn el-Âmidî’nin (ö. 631/1233) usûl düşüncesinin etkili olduğu söylenebilir.

Sadrüşşerîa’yı “usûlü’l-fıkh” terkiibini tahlil ederken İbnü’s-Sââtî’ye benzer bir yöntemi benimsemeye sevkeden düşüncenin, eserlerinden istifade ettiğini açıkça dile getirdiği Fahreddîn er-Râzî’nin (ö. 606/1210) ve İbnü’l-Hâcib’in (ö. 646/1249) yaklaşımları olduğu söylenebilir.

İbnü’l-Hâcib “usûlü’l-fıkh” kavramını, özel isim ve izafet tamlaması olması itibariyle iki açıdan tanımlamakla yetinirken Fahreddîn er-Râzî’de kavramın bu iki yönüne vurgunun daha da arttığı görülür. Râzî’ye göre birden fazla kelimededen oluşan mürekkebe bir kavramın anlaşılması ancak kavramın unsurları olan kelimelerin anlamlarının bilinmesiyle mümkündür. Bu düşünceden hareketle o, iki kelimededen meydana gelen “usûlü’l-fıkh” kavramı üzerinde bir takım tahlillerde bulunur.⁸ Böyle bir analiz ve izah tarzını benimseyen usûlcülerin, bu yöntemle kavramın lügavî ve ıstilahî anlamları arasındaki ayrımı net bir şekilde ortaya koyarak iki anlam boyutu arasında oluşabilecek herhangi bir karışıklığı gidermeyi amaçladıkları söylenebilir.

Sadrüşşerîa’ya göre “usûl” kelimesinin tekili olan “asl” kelimesi, “kendisi üzerine başkası bina edilen” anlamına gelir ve bu bina edilişin hissî (somut) ve akli olmak üzere iki boyutu bulunur.⁹ Fahreddîn er-Râzî’nin, asl kavramını “kendisine muhtaç olunan” şeklinde tarif etmesine¹⁰ değinen Sadrüşşerîa bu tanımlı, muttarid yani mantıksal açıdan tarif edilen kelimenin kapsamında bulunmaması gerekenleri kapsam dışında bırakma özelliğine (mâni‘) sahip olma-

⁷ İbnü’s-Sââtî, Ebü’l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba’lebekkî el-Bağdâdî, *Nihâyetü’l-Vüsûl ilâ İlmi’l-Usûl*, nşr. Sa’d b. Garîr, Mekke 1985, Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi, c. I, s. 5-7.

⁸ er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli’l-Fıkh*, nşr. Taha Câbir Feyyâz el-Alvânî, Beyrût 1418/1997, Müessesetü’r-Risâle, c. I, s. 78-80.

⁹ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 13. İbtinanın (bina edilmenin) hissî oluşuna örnek, çatının duvarlar üzerine bina edilmesidir. Akli oluşu ise hükmün delili üzerine terettüp etmesidir. (Kemalpaşazâde, Şemseddîn Ahmed, *Tağyîru’r-Tenkîh*, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul 1308/1890, s. 3.)

¹⁰ Râzî, *el-Mahsûl*, c. I, s. 78.

ması sebebiyle eleştirir.¹¹ Zira Râzî'nin tanımının doğru kabul edilmesi durumunda kendisine muhtaç olunan her şeye “asl” denilmesi gibi bir durum söz konusu olur. Ancak her hangi bir nesne; failine, suretine, var olma amacına ve şartlarına muhtaç olmakla birlikte “asl” ifadesi bunlar için kullanılmamaktadır.¹²

Abdulazîz el-Buhârî, konuyla ilgili tartışmalara değinmeden “usûl” kelimesiyle delillerin kastedildiğini belirtir. Ona göre her ilimde asıl olan, o ilmin gerçekleşmesinin kendisine dayanıp bağlı olduğu hususlardır. Bu bakımdan hükümler açısından asıl olan delillerdir.¹³

Nesefî ise, “asl” kavramı etrafındaki tartışmalarda Râzî'nin yaklaşımını benimsemiş ve bu kelimenin “*kendisi üzerine başkası bina edilen*” şeklinde tanımlanmasını zayıf bulduğunu belirtmiştir.¹⁴ Ancak fer'î hükümlerin asılları olan şer'î delillere dayandığı ve bu açıdan şer'î delillerin fer'î hükümlere nispetle asıl konumunda olduğuna dair söylemleri¹⁵ göz önüne alındığında onun, pratikte farklı bir yaklaşım benimsediği söylenebilir.

Sadrüşşerîa, usûlü'l-fikh tamlamasının ikinci unsuru olan “fıkıh” kavramını değerlendirirken öncelikle Ebû Hanife'ye (ö. 150/767) nispet edilen, “*Fıkıh, kişinin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir*” şeklindeki tanımını zikretmiştir.¹⁶ Ebû Hanife'nin fıkıh kavramına geniş bir anlam yüklediği bu tanımın inanç konularından bahseden kelam, vicdanî ve ahlakî konuları inceleyen tasavvuf ve amelle ilgili konulardan bahseden dar anlamdaki fıkıh disiplinleri, söz konusu kavramın kapsamında yer almaktadır.¹⁷ Daha sonra bu tanıma “*amel açısından*” (amelen) kaydının eklenmesiyle kelam ve tasavvuf, fikhın kapsamı dışında bırakılmıştır.¹⁸ Bu bakımdan

¹¹ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 13. Had ve resm yoluyla yapılan tariflerde bazı şartların bulunması gerekmektedir. Bu şartlardan biri de tarifi muttarid ve mun'akis olmasıdır. Muttarid olması, tanımlanan şeyin (muarraf) kapsamına girmeyen şeylerin tanım dışı bırakılması yani tarifi mâni' özelliğine sahip olmasıdır. Mün'akis olması ise tanımlanan şeyin kapsamına girmesi gereken bütün fertlerini içermesi yani tarifi câmi' olmasıdır. (bkz. Hasan Derviş Kuveysîni, *Şerhu Metni's-Süllem fi'l-Mantık*, Mısır ty., byy., s. 20.)

¹² Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 16.

¹³ Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, c. I, s. 19.

¹⁴ Nesefî, *Keşfu'l-Esrâr*, c. I, s. 8.

¹⁵ bkz. Nesefî, *Keşfu'l-Esrâr*, c. I, s. 6.

¹⁶ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 16.

¹⁷ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 18.

¹⁸ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 16.

istilahî anlamda fıkıh, amelle ilgili konularda leh ve aleyhte olan hususların bilinmesi manasına gelmektedir.¹⁹

Ebû Hanife'ye nispet edilen fıkıh tanımındaki kayıtları değerlendiren Sadrüşşerîa, tanımda geçen "bilme" (ma'rife) kavramını, cüz'iyatı (tikelleri) delillerinden idrak etmek olarak ifade etmiş ve bu yaklaşımla taklîdin tanım dışında kalacağını belirtmiştir.²⁰ "Lehine ve aleyhine olan şeyler" ifadesiyle, ahiret hayatı açısından kişiye faydalı ve zararlı olan şeylerin veya mükellef açısından yapılması caiz olan ve haram olan şeylerin kastedilebileceğini belirtir.²¹ Onun bu yaklaşımını değerlendiren Teftâzânî (ö. 792/1390), "ahiret hayatı" ifadesini kullanmasıyla dünyevî fayda ve zararları ifade etmekten kaçınmak istediğini ve bu izahının temelinde, fıkıh, dini ilimler kapsamında değerlendirme yaklaşımının hissedildiğini belirtmiştir.²²

Sadrüşşerîa, fıkıh kavramının tanımıyla ilgili olarak Şâfiiler'e nispet edilen ve "şer'î-ameli hükümleri tafsili delillerinden bilmek" şeklinde ifade edilen fıkıh tanımına²³ da değinmiş ve söz konusu tanımı unsurları açısından tahlil etmiştir. Ona göre tanımda geçen "hüküm" kavramıyla hem "bir şeyin başka bir şeye isnat edilmesi" manasının hem de "Allah'ın mükellefin fiillerine ilişkin hitabı" şeklindeki istilahî mananın kastedilmesi mümkündür. Birinci mananın kastedilmesi durumunda tasavvurât tanım dışı kalırken tasdikât tanımının kapsamında yer alır. İkinci mananın kastedilmesi durumunda ise Allah'ın mükellefin fiillerine ilişkin hitabı dışındaki hususlara ait bilgiler tanım dışı kalır.²⁴ Bu yoruma göre hüküm, şer'î hüküm ve şer'î olmayan hüküm şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Şer'î hükümlerin de nazari ve amelî olmak üzere iki kısma ayrıldı-

¹⁹ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 18.

²⁰ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 16. Teftâzânî, "bilme" kelimesinin izahında getirmiş olduğu "delilden" kaydının söz konusu ifadeden hiçbir şekilde anlaşılamayacağını, zira buna dair herhangi bir delaletin bulunmadığını belirtirek Sadrüşşerîa'nın yaklaşımını eleştirmiştir. (Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh, *et-Telvîh ilâ Keşfi Hakâiki't-Tenkîh*, Beyrût, 1401/1981, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, c. I, s. 17.)

²¹ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 16.

²² Teftâzânî, *et-Telvîh*, c. I, s. 17.

²³ Şâfiilere isnat edilen tanım, bu haliyle ilk olarak Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286) tarafından yapılmıştır. Söz konusu tanım için bkz. Ebû Muhammed Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Minhâcü'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-Usûl*, Beyrût 2006, Müessesetü'r-Risâle, s. 17.

²⁴ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 19.

ğını belirten Sadrüşşerîa, “ameli” kaydıyla icmân hüccet olduğu bilgisi gibi nazarî olan şer’î hükümlerin tanım dışında kaldığını ifade eder.²⁵ Tanımda geçen “delillerinden” ifadesi taklîdi; “tafsili” ifadesi ise icmalı delilleri tanım dışı bırakmak için getirilmiş kayıtlardır.²⁶

Sadrüşşerîa’nın değinmiş olduğu hususlardan biri de İbnü’l-Hâcib tarafından yapılan fıkıh tanımıdır. İbnü’l-Hâcib fıkıh, “Şer’î-ameli hükümleri istidlalde bulunmak suretiyle tafsili delillerinden bilmek” şeklinde tanımlamış ve Şafiîlere nispet edilen tanıma “istidlalde bulunmak suretiyle” kaydını getirmiştir.²⁷ Sadrüşşerîa’ya göre söz konusu kayıt tekrar ifade etmektedir. Çünkü İbnü’l-Hâcib bu kayıtlarla mukallidin hükümlere dair bilgisini kapsam dışında bırakmayı hedeflemektedir. Halbuki mukallidin bilgisi ise “tafsîlî delillerden” ifadesiyle zaten tanım dışı bırakılmıştır.²⁸

Teftazânî’ye göre Sadrüşşerîa’nın bu eleştirisi yerinde değildir. Zira İbnü’l-Hâcib’e göre delillerden hükümleri bilmek, iki şekilde gerçekleşebilir: Birincisi, bu bilgi zaruri olarak gerçekleşebilir. Peygamber ve Cebrail’in bilgisi bu tür bir bilgidir. İkincisi ise istidlâl ve istinbât yoluyla gerçekleşebilir. Müctehidin hükümleri bilmesi bu şekilde gerçekleşen bir bilgidir. Birinci tür bilgi fıkıh olarak isimlendirilmez. Dolayısıyla bu tür bilginin fıkıhın ıstılahî anlamından çıkarılması için “istidlâl” veya “istinbât” kaydının zikredilmesine ihtiyaç vardır. Teftazânî, İbnü’l-Hâcib’in söz konusu birinci tür bilgiyi, fıkıhın kapsamından çıkarmak için bu kaydı getirdiğini, Sadrüşşerîa’nın ise söz konusu kaydın mukallidin bilgisini tanım dışı bırakmak için getirildiği vehmine kapılarak eleştirisini yanlış bir zeminde temellendirdiğini ileri sürmektedir.²⁹ Bununla birlikte Teftazânî’nin, fıkıhın tanımında geçen “tafsîlî delillerden” ifadesinin “bilme” kelimesine taalluk ettiğini belirtmesi ve söz konusu bilginin delilden kaynaklanarak gerçekleştiği şeklindeki ifadeleri,³⁰ açıkça

²⁵ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 20. Teftazânî, amelin keyfiyetiyle ilgili olan şer’î hükümlerin ameli şer’î hükümler; bu şekilde olmayanların ise nazarî şer’î hükümler olduğunu söyler. (bkz. Teftazânî, *et-Telvîh*, c. I, s. 20.)

²⁶ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 21.

²⁷ İbnü’l-Hâcib, Ebû Amr Cemaluddîn Osman b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus, *Muhtasarü Münthehe’s-Su’l ve’l-Emel fî İlme’l-Usûl ve’l-Cedel*, nşr. Nezîr Hamâdû, Beyrût 2006, Dâru İbn Hazm, c. I, s. 201.

²⁸ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 21.

²⁹ Teftazânî, *et-Telvîh*, c. I, s. 21.

³⁰ bkz. Teftazânî, *et-Telvîh*, c. I, s. 21.

söylemese de Sadrüşşerîa'nın kanaatine yakın bir yaklaşımı benimsediğini göstermektedir.

Sadrüşşerîa'nın değinmiş olduğu bir diğer tanım Fahreddîn er-Râzî'nin yapmış olduğu fıkıh tanımıdır. Fahreddîn er-Râzî, fıkıhı, "Dinin zorunlu bilgisi dışındaki şer'î-ameli hükümleri delille ortaya koymak suretiyle bilmek" şeklinde tanımlamıştır.³¹ Sadrüşşerîa, Râzî'nin fıkıha dair yapmış olduğu bu tanımda "dinin zorunlu bilgisi dışındaki" ifadesine yer vermesinin uygun olmadığını ileri sürmüştür.³² Esasen Râzî bu kayıtla, namaz ve oruç gibi vücûbiyeti zorunlu olarak bilinen hususları tanım kapmasından çıkarmayı hedeflemektedir.³³ Nitekim Sadrüşşerîa da onun, söz konusu kayda bu amaçla yer verdiğine işaret eder ve kaydın bulunmaması durumunda namaz ve orucun vücûbiyetini bilen herhangi birinin "fakîh" olarak nitelendirilme ihtimalinin bulunduğu bahseder.³⁴ Bununla birlikte ona göre Râzî'nin bu yaklaşımı yerinde olmayıp yanlış gerekçelere dayanmaktadır. Zira hükümlere dair salt bilgi fıkıh olarak ifade edilemez. Bu bakımdan hükmün zaruri olarak bilinen türden olup olmaması itibara alınan bir husus değildir. Ayrıca hükümleri bilmekten kasıt, bir kısmını bilmek olmadığından söz konusu bilgi "fıkıh" olarak nitelendirilemez.³⁵ Sadrüşşerîa'nın bu yaklaşımıyla fıkıh, istidlale dayanan hüküm bilgisi olarak değerlendirildiği sonucuna varılabilir. Teftazânî, zarûriyyât-ı diniyyeden olan hükümleri bilmenin mütekellim usûlcülere göre fıkıh olarak değerlendirilmediğini, dolayısıyla fıkıhın tanımından çıkarılması için söz konusu kaydın getirilmesinin gerekli olduğunu ileri sürerek Sadrüşşerîa'nın eleştirilerine katılmaz.³⁶

Sadrüşşerîa kendisinden önce yapılan fıkıh tanımlarını bu şekilde değerlendirdikten sonra kendine özgü bir tanım yapar: Ona göre fıkıh, "Hakkında nassın bulunduğu veya icmân olduğu bütün şer'î-ameli hükümleri, sahih bir istinbat melekesiyle delillerinden bilmektir."³⁷ Sadrüşşerîa'nın bu tanımına göre hakkında nassın bulunduğu bütün hükümlerin ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra üzerinde icmâ edilmiş hususların fakih tarafından bilinmesi gerek-

³¹ Râzî, *el-Mahsûl*, c. I, s. 78.

³² Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 27.

³³ Râzî, *el-Mahsûl*, c. I, s. 80.

³⁴ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 27.

³⁵ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 28.

³⁶ Teftazânî, *et-Telvîh*, c. I, s. 27.

³⁷ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 29.

tedir.³⁸ Sonraki alimlerden Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/ 1534), Sadrüşşerîa'nın bu tanımını çok fazla değişikliğe gitmeden tekrarladığı görülür.³⁹ Teftazânî ise yapılan tanımın yeni bir tanım olduğunu ifade eder ve onu birkaç açıdan eleştirir. Teftazânî'ye göre burada amaçlanan şey fikhin ıstılahî tanımını ortaya koymaktır. Fukahanın düşüncesinde ise fikh, ıstılahî anlamıyla, diğer ilimlerde olduğu gibi sınırları belli özel bir disiplinin ismidir. Ancak Sadrüşşerîa'nın yapmış olduğu tanım ise içerik olarak artan, eksilen ve her an değişime açık olan küllî bir mefhum niteliği taşımaktadır. Ayrıca kıyasa konu olan hususlara dair bilginin fikh kapsamına alınmaması da her müctehide göre farklılık arzeden bir fikh tasavvuru oluşmasına sebep olmaktadır.⁴⁰ Teftâzânî'nin bu eleştirilerine benzer bazı eleştirilerin sonraki usûlcülerden Molla Fenârî (ö. 834/1431), tarafından da dile getirildiği görülmektedir.⁴¹ Bununla birlikte, Sadrüşşerîa'nın yapmış olduğu fikh tanımının daha sonra gelen usûlcüler tarafından genel olarak benimsenmediği söylenebilir.

Sadrüşşerîa, bir tamlama olan “*usûlü'l-fikh*” kavramını, tamlamanın unsurları açısından tahlil ettikten sonra bir disiplinin özel ismi olarak tarif etmiştir. Bunu yaparken de “*İlm-u usûlü'l-fikh*” kavramını kullanmış ve böylece tamlama ile özel isim arasındaki ayrımı netleştirmiştir. O, fikh usûlü ilmini (ilm-u usûlü'l-fikh), “*Tahkîkî gerçekleştirecek şekilde kendileri vasıtasıyla fıkha ulaşılan kaideler ilmi*” olarak tanımlamıştır.⁴² Sadrüşşerîa bu tarifinde, usûlü'l-fikh ilminin gayesini esas alması ve kaidelere vurgu yapması sebebiyle İbnü'l-Hâcib'in tanımına yaklaşmıştır. Çünkü, İbnü'l-Hâcib fikh usûlünü, “*Tafsîli delillerden hareketle şer'î-fer'î hükümleri istinbat etmeye ulaştırılan kaidelerin ilmi*” şeklinde tanımlar.⁴³ Her iki usûlcünün tariflerindeki ortak nokta, fikh usûlünün bir “*kaideler ilmi*” olmasıdır.⁴⁴ Fikh usûlünün kaideler ilmi olduğunu söyleyen bu yaklaşımın, İbnü's-Sââtî,⁴⁵ Teftazânî, Molla Fenârî,⁴⁶ İbnü'l-

³⁸ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 30.

³⁹ Kemalpaşazâde, *Tağyîrû't-Tenkîh*, s. 5.

⁴⁰ Teftazânî, *et-Telvîh*, c. I, s. 30.

⁴¹ bkz. Molla Fenârî, Şemsuddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed, *Fusûlü'l-Bedâyî fî Usûlü's-Serâî*, nşr. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmail, Beyrût 2006, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, c. I, s. 16.

⁴² Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 34.

⁴³ İbnü'l-Hâcib, *Muhtasaru Müntehe's-Su'l*, c. I, s. 201.

⁴⁴ Asım Cüneyd Köksal, *Fikh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, İstanbul 2014, İSAM Yayınları, s. 103.

⁴⁵ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-Vüsûl*, c. I, s. 6.

Hümâm⁴⁷ (ö. 861/1457), Kemalpaşazâde⁴⁸ ve Tehânevi⁴⁹ (ö. 1158/1745) gibi pek çok usülcü tarafından da benimsendiği görülür. Sonraki usülcülerden Molla Hüsrev ise İbnü'l-Hâcib'in ve dolayısıyla Sadrüşşerîa'nın tariflerinden farklı olarak, usûl-i fıkıhın konusunu merkeze almış ve fıkıh usûlünü, "Kendisiyle şer'î delil ve hükümlerin ahvalinin -ilkinin ikincisinin sübûtuna vesile olması hayşiyetiyle- bilindiği ilimdir." şeklinde tarif etmiştir.⁵⁰ Ebû Saîd el-Hâdimî (ö. 1176/1762) ise mevzû ve gayeye göre farklı iki usûl-i fıkıh tarifi yapmaktadır. Gayesi itibariyle fıkıh usûlü, "Kendisiyle tafsili delillerden fıkıh istinbatına ulaşılan ilimdir"; mevzuu dikkate alındığında ise "Hükümlere ulaştırması açısından dört delilin ahvalinin incelendiği bir ilimdir."⁵¹

Sadrüşşerîa'ya göre fıkıh usûlünün tanımında zikredilen "kaideler"den maksat, yakın aracılık yoluyla (tevassul-i karîb) kendileriyle fıkıha ulaşılan küllî kazıyyeler yani tümel önermelerdir. Söz konusu bu kazıyyeler, fıkıh meselelerinin hükmüyle ilgili olarak yapılan mantikî istidlalde, kıyas şekillerinden birinci şekilde büyük önerme (kübra) olmaktadır. Buna şu şekilde örnek verilebilir:

84 | db

-Bu hüküm sabittir.

-Çünkü bu hükmün sübûtuna kıyas delalet etmektedir.

-Sübûtuna kıyasın delalet ettiği her hüküm sabittir. (Büyük önerme)

-Şu halde bu hüküm sabittir.

Aynı şekilde şartlı önermeler şeklinde gerçekleşen mantikî istidlalde ise bu kazıyyeler koşullu öncülü (mukaddime-i şartıyye) oluşturmaktadır. Buna şu şekilde örnek verilebilir:

-Bu hüküm sabittir.

⁴⁶ Mollfa Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâyi'*, c. I, s. 17.

⁴⁷ İbn Emîr-i Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, c. I, s. 26.

⁴⁸ Kemalpaşazâde, *Tağyîru't-Tenkîh*, s. 8.

⁴⁹ Tehânevi, *Keşşâfu Istilâhâtî'l-Fünûn*, c. I, s. 38.

⁵⁰ Molla Hüsrev, Mehmed, *Mir'âtü'l-Usûl fî Şerh-i Mirkâti'l-Vüsûl*, İstanbul ty., Salah Bilici Kitabevi, s. 9; Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, s. 105. Molla Hüsrev, tanımındaki "ilim" ifadesiyle melekenin kastedildiğini ifade eder. Buna göre fıkıh usûlü, bu ilme ait kaidelere, sürekli bir çabayla delillerine dayalı olarak vakıf olunması neticesinde meydana gelen bir melekedir ki, bu meleke sayesinde kişi, tek tek cüz'î meseleleri idrak etme kudreti kazanır. (Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-Usûl*, s. 11.)

⁵¹ Güzelhisarî, Mustafa Hulusî, *Menâfiu'd-Dekâik Şerhu Mecâmi'l-Hakâik*, İstanbul ty., Dârü't-tıbaatî'l-Âmire, s. 10-12; Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, s. 105.

-Çünkü her ne zaman bu hükmün sübûtuna kıyas delalet ederse bu hüküm sabit olur. (Koşullu öncül)

-Lakin bu hükmün sübûtuna kıyas delalet etmektedir.

-Öyleyse bu hüküm sabittir.

Sadrüşşerîa'ya göre her bir fıkıh usûlü meselesi mantıkî bir kıyasın sonucu olup bu kıyasın kübrasını (büyük önerme) teşkil eden küllî bir kazıyyenin kapsamına dahildir ve fıkıh usûlünün bütün bahislerini, söz konusu küllî kazıyye modeli içerisinde ele almak mümkündür. Ancak bu kazıyyenin küllî sayılabilmesi için mensûh, icmâa muhalif, tercihe şayan veya eşit seviyede olan bir delile teâruz etmiş olmamalıdır.⁵²

Sadrüşşerîa'nın bu yaklaşımından, onun fıkıh usûlünü, mantıkî kıyaslar şeklinde tertip edilmiş delillerle fıkıh bilgisine ulaştıran bir disiplin olarak tasavvur ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Molla Fenârî, Molla Hüsrev ve son dönem usûlcülerinden Mahmud Esad Seydişehrî (ö. 1337/1918) ve Seyyid Bey (ö. 1343/1925) tarafından da onun bu görüşünün takip edildiği görülmektedir.⁵³

2. Fıkıh Usûlü'nün Konusu

Bir ilmi diğerlerinden ayıran temel hususlardan biri, o ilimde ele alınan konudur.⁵⁴ Bu noktadan hareketle usûl alimleri, fıkıh usûlünü diğer ilimlerden ayıran ve bağımsız bir disiplin olmasını sağlayan bu hususa özel bir önem vermişlerdir. Genel olarak bakıldığında fıkıh usûlünün konusuyla ilgili birkaç yaklaşımdan söz edilebilir.

Fıkıh usûlünün konusuyla ilgili ilk tespit Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) aittir. Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlim* adlı mantık eserinde fıkıh usûlünün konusunun, delillerden anlaşılması yönüyle vücûb, hazr, ibâha gibi "şer'î hükümler" olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵ Bununla bir-

⁵² Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 35-37.

⁵³ bkz. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâyi'*, c. I, s. 17; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-Usûl*, s. 13, 14; Seydişehrî, Mahmud Esad, *Telhis-i Usûl-i Fıkıh*, İstanbul, ty., s. 12-15; Seyyid Bey, *Medhal*, İstanbul, ty., Dâru't-Tıbaatî'l-Âmire, s. 65-70.

⁵⁴ el-Âmidî, Ebû'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, nşr. Abdurrezzâk Afîfî, Beyrût ty., el-Mektebu'l-İslâmî, c. I, s. 5.

⁵⁵ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlim*, s. 251; Koca, Ferhat, "İslam Düşüncesinin Kurucu Unsuru Olarak Usûl-i Fıkıhın Kelam, İslam Felsefesi Ve Tasavvuf İlişkisi", (Tebliğ), *İslam Düşüncesinin Kurucu Unsurları: Usul-i Fıkıh-Kelam-Tasavvuf-İslam Felsefesi*, İstanbul 2016, Ensar Yayınları, s. 213.

likte hayatının son yıllarında kaleme aldığı kabul edilen⁵⁶ *el-Müstasfâ* adlı eserinde usûl-i fıkıhın, hükümlerin delillerinden ve delillerin genel olarak hükümlere delalet yönlerinin bilinmesinden ibaret bir disiplin olduğuna yönelik tespiti ve usûl-fürû ayırımına dair ifadelerinden⁵⁷ onun da usûl-i fıkıhın konusunu delillerden ibaret gördüğü söylenebilir.

Seyfeddîn el-Âmidî'ye ait olan ve usûlcülerin çoğunluğu tarafından kabul gören diğer yaklaşıma göre ise fıkıh usûlünün konusu delillerden ibarettir. Zira bir ilmin konusunu, o ilim içerisinde zatına ârız olan durumlardan (özel ilinek) bahsedilen şey oluşturmaktadır. Bu yaklaşıma göre usûlcünün faaliyet alanı, şer'î hükümlere ulaştırması açısından delillerin halleri, kısımları, hiyerarşik dereceleri, hüküm ortaya koyma keyfiyeti olduğu göz önüne alındığında fıkıh usûlünün konusunun yalnızca deliller olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵⁸

Sadrüşşerîa fıkıh usûlünün konusunu, deliller veya hükümler şeklinde tek bir unsur olarak ifade eden bu iki eğilimden farklı bir yaklaşım benimsemiştir. Onun usûl düşüncesine göre bir disiplin olarak fıkıh usûlünün konusu, şer'î deliller ve hükümler olmak üzere iki unsurdan meydana gelmektedir. Zira herhangi bir ilmin konusunu, o ilimde zâtî arazlarından bahsedilen şey veya şeyler oluşturmaktadır. Bu kabulden hareketle fıkıh usûlüne bakıldığında, onda şer'î delillerin zâtî arazları olan "hükmü ortaya koyma" (isbât) ve hükümlerin zâtî arazları olan "delillerle sâbit olma" (sübût) yönünün ele alındığı görülür.⁵⁹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla fıkıh usûlünün konusunun delillerle birlikte hükümler de olduğu ve bu iki unsur arasındaki etkileşim boyutunun "isbât-sübût" şeklinde formüle edildiği bu yaklaşım ilk olarak Sadrüşşerîa tarafından ortaya konmuştur. Sadrüşşerîa bu düşüncesiyle kendinden sonraki usûl tasavvurunun şekillenmesine etki etmiş ve söz konusu yaklaşımı Teftazânî, Molla Hüsrev, Kemalpaşazâde, Molla Cîven (ö. 1130/1718), et-Tehânevî, İzmîrî (ö. 1165/1751), Şevkânî (ö. 1250/1834) ve son dönem usûl alimlerinden Mahmud Esad Seydi-

⁵⁶ bkz. Dönmez, İbrahim Kâfi, "Gazzâlî", *DİA*, Ankara 1996, TDV Yayınları, c. XIII, s. 512.

⁵⁷ el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Müstasfâ min İlmi'l-Usûl*, nşr. Muhammed Abdusselâm Abdüşşâfi, Beyrût 1993, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, c. I, s. 5.

⁵⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, c. I, s. 7.

⁵⁹ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 38.

şehrî ve Seyyid Bey tarafından benimsenmiştir.⁶⁰ Hatta Teftazânî, Kemalpaşazâde ve Şevkânî'nin yakın bir söylem benimseyerek deliller ve hükümler arasındaki isbât-sübût ilişkisine özel bir önem atfettikleri görülür. Onlara göre usûl-i fıkıh ilminin ele aldığı konuların tamamı, isbât-subût cihetinden deliller ve hükümler için zâtî arazlar ispatlamaya yöneliktir. Bu noktadan hareketle onlar, bu ilmin ele aldığı meselelerin tamamının isbât ve sübût olduğunu ifade etmişlerdir.⁶¹

Sadrüşşerîa, fıkıh usûlünün konusunun deliller ile hükümlerden oluştuğunu aklî ve mantikî zeminde izah etmeye çalışır. Ona göre eğer bir ilimde incelenmekte olan husus, iki şey arasındaki izafetse ve incelenen hususa etkisi bulunan arazların bir kısmı, iki muzaftan birinden; diğer kısmı da öbür muzaftan kaynaklanıyorsa bu muzafların her ikisi de o ilmin konusunu oluşturur. Eğer incelenmekte olan husus, böyle bir izafet değilse bu durumda o ilmin konusu birden fazla olamaz.⁶² Sadrüşşerîa'nın konuyla ilgili açıklamalarını benimseyen Teftazânî, usûl-i fıkıhta delillerin hükmü ispat edişinden ve buna etkisi olan zâtî arazlardan (ahvalden) bahsedildiğini belirtir. Umumî olma, müşterek olma, mütevâtir olma halleri gibi bu arazlardan bir kısmı, delillerden kaynaklanmaktadır; bir kısmı da ibadet olma, ukûbet olma durumları gibi hükümlerle ilgilidir. Bu bakımdan deliller ve hükümlerin her ikisi de usûl-i fıkıhın konusunu oluşturur.⁶³

Sadrüşşerîa'ya göre usûl-i fıkıhın konusu deliller ve hükümler şeklinde iki unsurdan oluşmakla birlikte, hüküm bahisleri ve hâkim, mahkûmun bih, mahkûmun aleyh gibi hükümle irtibatlı konular delillerden sonra incelenmektedir. Ona göre, usûl-i fıkıhın konusunun yalnızca deliller olarak kabul edilmesi ve delillere nispetle nice-lik olarak oldukça az olan hüküm bahislerinin delillere tâbi konular

⁶⁰ Teftazânî, *et-Telvîh*, c. I, s. 38, 39; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-Usûl*, s. 21; Kemalpaşazade, *Tagyîru't-Tenkîh*, 9; eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî, *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkiki'l-Hak min İlmi'l-Usûl*, nşr. Ahmed Azve İnâye, Dimaşk 1999, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, c. I, s. 23; Molla Civen, Ahmed b. Ebî Saîd b. Abdillâh el-Leknevî, *Nürü'l-Envâr fî Şerhi'l-Menâr*, İstanbul 1986, İhsan Kitabevi, c. I, s. 7; Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâtî'l-Fünûn* c. I, s. 39; İzmîrî, Mevlânâ Mehmed, *Hâşiyetü Mir'âtü'l-Usûl*, İstanbul 1309, Matbaa-i Âmire, c. I, s. 68, 69; Seydişehrî, *Telhis-i Usûl-i Fıkıh*, s. 14; Seyyid Bey, *Medhal*, s. 70.

⁶¹ Teftazânî, *et-Telvîh*, c. I, s. 38-39; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-Usûl*, s. 21; Kemalpaşazade, *Tagyîru't-Tenkîh*, s. 9. Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, c. I, s. 23.

⁶² Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 40, 41.

⁶³ Teftazânî, *et-Telvîh*, c. I, s. 41.

düzeyine indirgenmesi ve bazı usûl kitaplarında usûl-i fıkıh ilminin konularından sayılmaması doğru bir yaklaşım değildir.⁶⁴ Sadrüşşerîa'nın bu düşüncesini desteklediği görülen Teftazânî, Âmidî'nin fıkıh usûlünün konusunu yalnızca delillerden ibaret gören yaklaşımını eleştirmekte; delillerin aslî, hükümlerin ise tâlî bir unsur olarak kabul edilmesini keyfi bir tasarruf olarak nitelemektedir. Ona göre delillerin hükümleri ispat edilişyle ilgili bahisler genel olarak incelendiğinde, onların bir kısmının delillerin, bir kısmının ise hükümlerin halleriyle ilgili oldukları görülür. Bununla birlikte usûl ilminde delillerle ilgili bahisler daha çok ve daha önemlidir. Ancak bu durum, usûl-i fıkıhın konusu olması açısından delillerin asıl veya müstakil olmasını gerektirmez.⁶⁵ Benzer bir yaklaşımı sergileyen Molla Hüsrev, usûl-i fıkıhın konusu (mevzuu) olma noktasında deliller ve hükümlerin eşit konumda olduğunu söyler. Ona göre deliller veya hükümlerden her birine ait olan arazlar nevi itibariyle diğerlerinden farklılık arzeder. Dolayısıyla usûl-i fıkıhın konusunu deliller olarak belirleyip hükümle ilgili hususların delillere irca edilmesi şeklindeki indirgemeci yaklaşım herhangi bir tercih sebebi olmadan tercihte bulunmak anlamına gelir.⁶⁶

88 | db

Usûl-i fıkıhın konusunu deliller ve hükümler olarak öngören ve Sadrüşşerîa tarafından ortaya konan bu yaklaşıma, Hanefî usûl geleneği içerisinde bazı eleştiriler yöneltilmiştir. Örneğin İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), usûl-i fıkıhın konusunu deliller ve hükümler olarak öngören yaklaşımı mantıksal açıdan tenkit etmektedir. Ona göre delillerle sabit olmaları haysiyetiyle hüküm konularının usûl-i fıkıhın konusu olduğu tezini savunanların aynı mantıkla, küllî bir mefhum olan "mükellef"i de usûlün konusu olarak kabul etmeleri uzak bir ihtimal olarak görülmemelidir. Nitekim usûl eserlerinde hükümlerin kendisine taalluku ve bu taallukun keyfiyeti açısından mükellefin hallerinden de bahsedilmektedir.⁶⁷ İbn Emîr-i Hâc (ö. 879/1474) ise kendi zamanına kadar herhangi birinin, mükellefle ilgili hususların usûl-i fıkıhın konusu olduğu iddiasında bulunmadığını belirtir. Ona göre Sadrüşşerîa, mükellef ve ilgili konuları, fikhî meselelerin ele alındığı mantıkî kıyastaki küllî kazıyyenin (tümel

⁶⁴ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 39, 40.

⁶⁵ Teftazânî, *et-Telvîh*, c. I, s. 40.

⁶⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-Usûl*, s. 21.

⁶⁷ İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, *et-Tahrîr*, Beyrût 1403/1983, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, (İbn Emîr-i Hâc'ın *et-Tahrîr ve't-Tahbîr*'i ile birlikte), c. I, s. 36.

önerme) kapsamında değerlendirmekte ve hükümlerin, mükellefle ilgili durumlara göre değişiklik arzemesi sebebiyle usûl-i fıkhıta incelenmesi gerekli olan hususlardan kabul etmektedir. İbn Emîr-i Hâc, Sadrüşşerîa'nın mükellef ve ilgili konuları küllî kazıyye kapsamında değerlendirirken hükümlerle ilgili konulara yaklaşımında aynı tutumu sürdürmemesini ve hükümlerle ilgili hususları cumhurun kabul ettiği gibi delillere ait arazlar kapsamında değerlendirmemesini keyfi bir tutum olarak niteler.⁶⁸

Daha önce de ifade edildiği gibi Sadrüşşerîa, deliller ve hükümlere ait zâtî arazların birbirlerinden farklı olduğunu ifade etmekte ve usûl-i fikhın konusuna dair nazariyesini bu kabul üzerine kurmaktadır. Ona göre deliller ve hükümlere ait zâtî arazlar üçer kısma ayrılır.

Delillere ait zâtî arazlar:

1.Fıkıh usûlünde kendilerinden bahsedilen zâtî arazlar. Bu arazlar, delillerin hükmü ispat etmesidir. “Emir vüçûb ifade eder” örneğinde olduğu gibi. Fıkıh usulü, şer’î emri vüçub ifade etme özelliğiyle (zâtî araz) ele almıştır.

2.Fıkıh usûlünde kendisinden bahsedilmemekle birlikte, incelenmekte olan zâtî arazların lâhik olmasında yani fıkıh usûlünde kendisinden bahsedilmesinde tesiri bulunan arazlar. Delilin âm, müşterek, haber-i vâhid oluşu gibi arazlar bu kısma girer.

3.Yukarıdaki iki kısma da girmeyen zâtî arazlar. Örneğin delilin üç veya dört harfli olması, kadîm veya hâdis olması gibi özellikler bu tür arazlardandır.⁶⁹ Fıkıh usûlünde bu kısma giren arazlardan bahsedilmez.⁷⁰

Birinci kısma giren arazlar, usûl-i fikh ilminin meseleleri olan kazıyyelerde yüklem (mahmûl) olurlar. “Kitap şer’î hükmü ispat eder” örneğindeki “ispat eder” ifadesi gibi. İkinci kısımdakiler ise bazen bu kazıyyelerin mevzûlarının vasıf ve kayıtları olurlar. “Bir kişinin rivayet ettiği haber, hüküm açısından zann-ı galip ifade eder” örneğinde olduğu gibi. Bazen de bu kazıyyelerin mevzûu olurlar. “Âm lafız, hükmü kat’î bir şekilde gerektirir” örneğindeki gibi. Kimi zaman da söz konusu kazıyyelerde mahmul olurlar. “Nef-

⁶⁸ İbn Emîr Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, c. I, s. 36.

⁶⁹ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 38.

⁷⁰ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 39; Kemalpaşazâde, *Tağyîru't-Tenkîh*, s. 9.

yin mevzûunda bulunan nekire umûm ifade eder” örneğinde olduğu gibi.⁷¹

Hükümlere ait zâtî arazlar:

1.Fıkıh usûlünde kendilerinden bahsedilen zâtî arazlar. Bu arazlar, hükümlerin söz konusu delillerle sabit olmasıdır.

2.Fıkıh usûlünde kendisinden bahsedilmemekle birlikte, incelenmekte olan zâtî arazların fıkıh usûlünde kendisinden bahsedilmesinde tesiri bulunan arazlar. Hükümün bâliğ, çocuk veya başka birinin fiiline taalluk etmesi gibi. Zira hüküm, bunlardan her birine göre farklılık arzedelebilmektedir.

3.Yukarıdaki iki kısma da girmeyen zâtî arazlar.

Birinci kısma giren arazlar, usûl-i fıkıh ilminin meseleleri olan kazıyyelerde yüklem (mahmul) olurlar. İkinci kısımdakiler ise bazen bu kazıyyelerin mevzûlarının vasıf ve kayıtları olurlar; bazen mevzû ve bazen de mahmul olabilirler. “İbadetle ilgili hüküm haber-i vahidle sabit olabilir”, “Ukubet (ceza) kıyasla sabit olmaz”, “Çocuğun zekatı ibadettir” ifadeleri bunlara örnek olarak verilebilir. Yukarıda da belirtildiği gibi delillere ve hükümlere ait üçüncü kısımlar usûl-i fıkıh ilminin inceleme alanı içerisinde yer almaz.⁷²

Sonuç

Sadrüşşerîa'nın fıkıh usûlünün mahiyetiyle ilgili tartışma-larda genel olarak kendisinden önceki Hanefî usulcülerinden farklı bir yaklaşım benimsediği görülmektedir. O, fıkıh usûlü kavramlarını tanımlarken ve usûl-i fikhin konusunu tespit ederken kendine has bir yaklaşım ortaya koymuştur. Sadrüşşerîâ, bir izafet tamlaması olan fıkıh usûlü kavramını iki açıdan değerlendirmiştir. İlk olarak tamlamayı oluşturan unsurlar açısından kavramı analiz etmiş, her bir unsuru ayrı ayrı tarif etmiş ve bu sırada İbnü'l-Hâcib ve Fahrreddîn er-Râzî'nin usul-i fıkıh tanımları özelinde bazı tenkitlerde bulunmuştur. İkinci olarak bir ilmin özel ismi olmak üzere fıkıh usûlü kavramını tarif etmiştir. Böylece o, kavramın sözlük ve terim anlamları arasındaki bağlantıyı açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Sadrüşşerîa “usûlü'l-fıkıh” kavramını, bir ilmi disiplinin özel ismi olarak tanımlarken “İlm-u usûli'l-fikh” kavramını kullanmıştır.

⁷¹ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 38.

⁷² Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, c. I, s. 38-39.

Bu yaklaşımıyla tamlama ile özel isim arasındaki ayrımı netleştirmeye çalışmıştır. Sadrüşşerîa'ya göre fıkıh usûlü, kendisiyle fıkıha ulaşılan kaidelerin ilmidir. Söz konusu kaidelerle kastedilen ise kendileriyle fıkıha ulaşılan küllî kazıyyeler yani tümel önermelerdir. Ona göre her bir fıkıh usûlü meselesi, mantıkî bir kıyasın sonucu olup bu kıyasın büyük önermesini (kübra) teşkil eden küllî bir kazıyyenin (tümel önerme) kapsamına dahildir. Dolayısıyla fıkıh usûlünün bütün bahislerini, söz konusu küllî kazıyye modeli içerisinde ele almak mümkündür.

Sadrüşşerîa'nın fıkıh usûlünün mahiyeti bağlamında değinmiş olduğu diğer bir husus, fıkıh usûlünün konusunun ne olduğu meselesidir. Onun, fıkıh usûlünün konusunu deliller veya hükümler şeklinde tek bir unsur olarak ifade eden mevcut iki yaklaşımdan farklı bir tutum benimsediği görülmektedir. Sadrüşşerîa'ya göre bir disiplin olarak fıkıh usûlünün konusu, şer'î deliller ve hükümler olmak üzere iki unsurdan oluşmaktadır. Zira herhangi bir ilimde zâtî arazlarından bahsedilen şey veya şeyler o ilmin konusunu oluşturur. Fıkıh usûlünde ise şer'î delillerin zâtî arazları olan "hükmü ortaya koyma" (isbât) ve hükümlerin zâtî arazları olan "delillerle sâbit olma" (sübût) yönü ele alınmaktadır. Sadrüşşerîa'ya göre eğer bir ilimde incelenmekte olan husus, iki şey arasındaki izafetse ve incelenen hususa etkisi bulunan arazların bir kısmı, iki muzaftan birinden; diğer kısmı da öbür muzaftan kaynaklanıyorsa bu muzafların her ikisi de o ilmin konusunu oluşturur. Nitekim fıkıh usûlünde delillerin hükmü ispat yönleri incelendiği gibi hükümlerin delillerle ispat edilme durumları da incelenmektedir. Fıkıh usûlünün konusunun delillerle birlikte hükümler de olduğu ve bu iki unsur arasındaki etkileşim ve irtibat boyutunun "isbât-sübût" şeklinde formüle edildiği bu yaklaşımın usûl-i fıkıh tarihinde ilk defa Sadrüşşerîa tarafından ortaya konduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn b. Ahmed b. Muhammed (ö. 730/1330), *Keşfu'l-Esrâr an Usûl-i Fahrî'l-İslâm el-Pezdevî*, Şirket-i Sahâfe-i Osmâniye, İstanbul 1308/1890.
- el-Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî (ö. 631/1233), *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, nşr. Abdurrezzâk Afîfî, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût, t.y.
- el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf (ö. 816/1413), *et-Ta'rifât*, nşr. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1424/2003.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, nşr. Muhammed Abdusselam Abduşşâfi, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1413/1993.

_____, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Mi'yâru'l-ilm*, nşr. Süleyman Dünyâ, Dâru'l-Maârif, Mısır 1961.

Güzelhisarî, Mustafa Hulusi (ö. 1253/1837), *Menâfîu'd-Dekâik Şerhu Mecâmii'l-Hakâik*, Dâru't-tibaati'l-Âmire, İstanbul ty.

İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî (ö. 428/1037), *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, nşr. Süleyman Dünyâ, Dâru'l-Maârif, Kahire ty.

İbnü's-Sââtî, Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî (ö. 694/1295), *Nihâyetü'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-Usûl*, nşr. Sa'd b. Garîr, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke 1985.

İbn Emîr-i Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî (ö. 879/1474), *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1983.

İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemaluddîn Osman b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (ö. 646/1249), *Muhtasarü Müntehe's-su'l ve'l-emel fi ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, nşr. Nezîr Hamâdû, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2006.

İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî (ö. 861/1457), *et-Tahrîr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1403/1983.

Dönmez, İbrahim Kâfi, "Gazzâlî", *DİA*, c. XIII, TDV Yayınları, Ankara 1996, (511-515)

İzmirî, Mevlânâ Mehmed (ö. 1165/1751), *Hâşiyetü Mir'âti'l-Usûl*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1309.

Kâdî Beyzâvî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Minhâcü'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-Usûl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2006.

Koca, Ferhat, "İslam Düşüncesinin Kurucu Unsuru Olarak Usûl-i Fıkhın Kelam, İslam Felsefesi Ve Tasavvuf İlişkisi", (Tebliğ), *İslam Düşüncesinin Kurucu Unsurları: Usul-i Fıkh-Kelam-Tasavvuf-İslam Felsefesi*, Ensar Yayınları, İstanbul 2016.

Köksal, Asım Cüneyd, *Fıkh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2014.

Kuveysinî, Hasan Derviş, *Şerhu Metni's-Süllem fi'l-Mantık*, by., Mısır, ty.

Molla Cîven, Ahmed b. Ebî Saîd b. Abdillâh (Ubeydillâh) el-Leknevî (ö. 1130/1718), *Nürü'l-Envâr fi Şerhi'l-Menâr*, İhsan Kitabevi, İstanbul 1986.

Molla Hüsrev, Mehmed (ö. 885/1480), *Mir'âti'l-Usûl fi Şerh-i Mirkâti'l-Vüsûl*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul ty.

Molla Fenârî, Şemsüddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed (ö. 834/1431), *Fusûlü'l-Bedâyî fi Usûli's-Şerâi'*, nşr. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmail, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2006.

en-Neseffî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310), *Keşfu'l-esrâr şerhu'l-musannif ale'l-Menâr*, İhsan Kitabevi, İstanbul 1986.

Türker, Ömer, "Tarîf", *DİA*, c. XL, TDV Yayınları, Ankara 2011. (28)

er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin (ö. 606/1210), *el-Mahsûl*, nşr. Taha Câbir Feyyâz el-Alvânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1997.

Seydişehrî, Mahmud Esad (1856-1918), *Telhis-i Usûl-i Fıkh*, İstanbul ty.

Seyyid Bey (1873-1925), *Medhal*, Dâru't-Tibaati'l-Âmire, İstanbul ty.

eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed (ö. 1250/1834), *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkiki'l-Hak min İlmi'l-Usûl*, nşr. Ahmed Azve İnaye, Daru'l-Kitâbî'l-Arabî, Dimaşk 1999.

et-Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid (ö. 1158/1745), *Keşşâfu Istilâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, tahk. Ali Dehûc, Mektebetü Lübnân, Beyrût 1996.

